

Wojciech Zawadzki, *Żuławy Malborskie i Elbląskie 1772-1945. Perspektywa społeczno-religijna*, Pelplin 2021, ss. 671.

Dzieje lokalnej społeczności, niezależnie od poruszanego wątku historycznego, zawsze mentalnie oddziałują na jej współczesnych mieszkańców i stanowią interesujący temat badań. Dla społeczeństwa z północy Polski – regionu między Pomorzem Gdańskim a Wysoczyzną Elbląską – każda monografia historyczna traktująca o terenie nazywanym Żuławami Wiślаныmi będzie inspirującym doświadczeniem pogłębiania wiedzy. Niewielką częścią wspomnianej powyżej krainy geograficznej są Żuławy Malborskie i Elbląskie, które dotychczas nie doczekały się zbiorczego opracowania w postaci monografii historycznej. Teren Żuław Malborskich podzielony był na Żuławy Malborskie Wielkie oraz Żuławy Malborskie Małe. Pierwsza część tych terenów osadzona była w widłach rzek Wisły i Nogatu (bez samego Malborka), podczas gdy druga sięgała na wschód od Nogatu aż po jezioro Drużno i rzekę Dzierżgoń. W momencie włączenia ziem dawnego komturstwa elbląskiego do Elbląga zaczęto używać dla tego terytorium nazwy Żuławy Elbląskie. Wspomniane tereny wchodziły w skład polskich królewskich ziem, czyli dominium monarchy w epoce staropolskiej. Biorąc pod uwagę fakt zamieszkiwania małych wiosek i miejscowości wokół Elbląga przez holenderskich menonitów, należy uznać, iż ziemie stanowiły dosyć pokaźny dochód w kasie królewskiej¹.

Tematyka związana z ziemią malborską i elbląską była już poruszana przez historyków na kanwie prowadzonych badań. Pierwszym, który podjął się opisanie tej części Prus w trzech tomach, był niemiecki badacz i teolog, Abraham Hartwich². Spośród polskiego środowiska naukowego podejmującego to zagadnienie należy przywołać prace prof. Wiesława Długockiego³, ks. dra Mieczysława Józefczyka⁴, a także prof. Edmunda Kizika⁵. Bez wątpienia w ostatnich latach zostało opublikowanych jeszcze kilka innych, bardzo ciekawych i zarazem

¹ Z. Gloger, *Geografia historyczna ziem dawnej Polski*, Kraków 1903, s. 159-160.

² *Geographisch-Historische Landes-Beschreibung deren dreyen im Pohnlischen Preußen liegenden Werdern, als das Dantziger- Elbing- und Marienburgischen. Worinnen nach vorhergehender Geographischen Beschreibung dieser Länder nach ihrem Nahmen, Situation, Eigenschafft, Gräntzen, Dorfschafften, Flüssen, Wäldern Thieren, Früchten und Gewächsen, mit mehrern von der Einwohner Beschaffenheit, Sprache, Sitten, Gebräuche, Privilegien und Freyheiten, Religion und Gottesdienst, Kirche und Schulen, Regierung und Regiments-Form, Gewerb und Hauswesen gehandelt wird. Mithin die sonderbahre Kriegs-Zufälle, Brand- und Wasserschaden auch Tugend- und Laster-Händel angeführet werden*, Königsberg 1723.

³ W. Długocki, *Osadnictwo na Żuławach w XIII i początkach XIV w.*, Malbork 1992.

⁴ M. Józefczyk, *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVII wieku*, t. 1: *Synteza dziejów*, Malbork 2012; tenże, *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVIII wieku*, t. 1: *Synteza dziejów*, Malbork 2015.

⁵ E. Kizik, *Menonici w Gdańsku, Elblągu i na Żuławach Wiślanych w drugiej połowie XVII i w XVIII w. Studium z dziejów malej społeczności wyznaniowej*, Gdańsk 1994.

kluczowych dla historii tego regionu monografii, co tylko potwierdza tezę o rosnącym zainteresowaniu badaczy tego regionu⁶.

Prof. dr hab. Wojciech Zawadzki, Autor recenzowanej monografii *Żuławy Malborskie i Elbląskie 1772-1945. Perspektywa społeczno-religijna*, jest wybitnym badaczem poruszającym się w obrębie wybranego przez siebie zagadnienia. W przeszłości napisał kilka kluczowych pozycji dotyczących Prus Królewskich i terenów Żuław Wiślanych⁷, które zostały wysoko ocenione ze względu na skrupulatność i dociekliwość Autora. Wynika to głównie z jego pasji w stosunku do rodzimych terenów. Tym samym lektura tekstu dostarcza dodatkowego waloru wynikającego ze starannej dokładności analizowanego materiału źródłowego.

Recenzowana publikacja, wydana w 2021 r. w Pelplinie przez Wydawnictwo Bernardinum, stanowi bardzo ważną monografię z badawczego punktu widzenia. Praca została podzielona na 10 rozdziałów, gdzie poruszono, oprócz wspomnianych w temacie zagadnień społeczno-religijnych, także czynniki gospodarcze, co zostanie omówione szczegółowo poniżej. Z tej racji monografia stanowi bardzo obszerną, liczącą ponad 600 stron syntezę historyczną dotyczącą Żuław Malborskich i Elbląskich od chwili wcielenia terenów Prus Królewskich do terytorium Królestwa Prus aż do zakończenia II wojny światowej. W tym czasie owe tereny znajdowały się pod administracją pruską lub niemiecką, co świadczy o dodatkowej specyfice tamtejszej społeczności.

W pierwszym rozdziale swojej pracy Autor w niezwykle trafny sposób podsumowuje dotychczasowy stan wiedzy na temat życia religijnego na Żuławach Malborskich i Elbląskich, rozpoczynając swój wywód od czasów przedkrzyżackich po burzliwe dzieje konfesyjne lokalnego społeczeństwa w latach 1525-1772. Wspomniany przeze mnie rozdział jest bardzo istotny dla Czytelników spoza opisywanego obszaru, którzy zetknęli się z dziejami tej części Żuław Wiślanych po raz pierwszy. Proces przemian religijnych w Prusach przebiegał nieco inaczej niż w innych częściach Rzeczypospolitej, tym samym ważne jest odpowiednie przygotowanie potencjalnego odbiorcy na ich znajomość. Kolejny rozdział stanowi ciekawą kontynuację rozpoczętej już analizy. Autor skupił się na sytuacji konfesyjnej mieszkańców na tle polityki religijnej Prus, co m.in. wiązało się z próbami zrównania chrześcijan wszystkich wyznań w prawach. W dalszej części pracy poruszono niezwykle istotną postawę Zjednoczonych Niemiec Bismarcka wobec katolików. Kolejna część monografii została bardzo dobrze przemyślana przez Autora ze względu na przedstawienie najpierw struktur państwowych i samorządów na opisywanych przez siebie ziemiach (rozdział III), a następnie struktur wyznaniowych (rozdział IV). Stanowi to niezwykle wielką zaletę niniejszego opracowania, gdyż dla Czytelnika przemiany administracyjne są źródłem wielu problemów natury encyklopedycznej. Dodatkowo lektura uzmysławia specyfikę funkcjonowania żuławskiego samorządu opartego głównie na zarządzaniu pracami przy wałach przeciwpowodziowych. Przedstawienie struktur wyznaniowych katolików, ewangelików, menonitów, a także innych, pozachrześcijańskich, grup religijnych wzbogaca wiedzę Czytelnika w kwestiach konfesyjnych panujących na terenie Żuław Malborskich i Elbląskich. Ten fragment publikacji

⁶ Zob. W. Zawadzki, *Żuławy Malborskie i Elbląskie 1772-1945. Perspektywa społeczno-religijna*, Pelplin 2021, s. 14, przypis 10.

⁷ Tenże, *Duchowieństwo katolickie oficjalatu pomezaniańskiego w latach 1525-1821*, t. 1: *Studium prozopograficzne*, Elbląg 2009; tenże, *Duchowieństwo katolickie z terenu obecnej diecezji elbląskiej w latach 1821-1945*, Olsztyn 2000; tenże, *Zakony w Pomezanii w XVII-XIX wieku*, Olsztyn-Elbląg 2013.

może być interesujący ze względu na XIX-wieczne dzieje poszczególnych parafii, takich jak Gnojewo, Kończewice, Pogorzała Wieś czy Marynowy. To samo dotyczy luterańskich struktur parafialnych tworzonych niekiedy na zrębach tych katolickich. Pomocne podczas lektury tego fragmentu pracy mogą być załączone tabele stworzone na podstawie aktów archiwalnych zebranych w Archiwum Diecezji Elbląskiej, a także innych opracowań historycznych. W piątym rozdziale swojej pracy Autor poruszył wątki gospodarcze, szczegółowo opisując świątynie katolickie wraz z ich zabudowaniami, a także inne obiekty sakralne lub budynki służące celom religijnym i modlitewnym (np. synagogi). Na podstawie powyższego fragmentu monografii można nie tylko poznać bogactwo kulturowe pozostawione przez żuławskich przodków, ale także historię wybranych miejsc. Powyższa część pracy została dodatkowo ubarwiona fotografiami, które obrazują niektóre spośród opisywanych budowli sakralnych czy chociażby cmentarzy menonickich w Różewie i Stawcu. W historiografii dość często mało miejsca poświęca się sprawom szkolnictwa, co z kolei jest kolejnym walem poniższej pracy naukowej. Edukacja od czasów średniowiecza była silnie powiązana z duchowieństwem, dlatego też nie dziwi fakt jej uwzględnienia w tego typu opracowaniu, tym bardziej że szkolnictwo na terytorium Prus stało na wysokim poziomie szczególnie po 1772 r. Uzupełnieniem tej części pracy jest szósty rozdział opisujący sprawy związane z kondycją finansową poszczególnych grup konfesyjnych. Autor dokonał bardzo interesującego zestawienia pod względem przychodów wynikających z uposażeń i posiadanych dóbr w przypadku katolików czy ewangelików, czego nie można powiedzieć o menonitach, którzy byli „chyba najlepiej zrealizowaną odmianą «taniego Kościoła»”⁸, gdyż tamtejsze niezwykle bogate gminy nie potrzebowały jakiegokolwiek finansowania zewnętrznego. Ponadto w XIX w. i XX w. niejednokrotnie wokół tej grupy społecznej narastały konflikty na tle ekonomicznym, gdyż menonici mieszkający na terenie parafii ewangelickich nie chcieli być obciążani finansowo.

Standardowym elementem w każdej monografii o tematyce społeczno-religijnej są opisy społeczeństwa lokalnego, w tym osób duchownych i ludzi wspomagających ich pracę. Przy tej okazji warto ująć również życie religijne, łącznie z aktywnościami liturgicznymi, a także innymi praktykami sprawowanymi przez poszczególne wspólnoty wyznaniowe. Przytoczone przeze mnie zagadnienia zostały ukazane przez Autora w rozdziałach VII i VIII. Żuławskie duchowieństwo zostało zestawione w formie tabelarycznej, co stanowi bardzo istotny element prac badawczych nad monografiami różnych parafii. Ponadto ciekawe uzupełnienie stanowią informacje dotyczące aktywności pracowników przyparafialnych, takich jak nauczyciele, zakrystianie czy grabarze. Ostatnie, zdecydowanie krótsze, dwa rozdziały monografii zostały poświęcone działalności opiekuńczej i charytatywnej, a także wspólnotom zakonnym funkcjonującym na terenie opisywanych Żuław.

W recenzowanej monografii prof. Wojciecha Zawadzkiego *Żuławy Malborskie i Elbląskie 1772-1945. Perspektywa społeczno-religijna* w bardzo dobry sposób wykorzystano metodę analityczno-syntetyczną. Niewątpliwie z perspektywy badawczej publikacja posiada niezliczoną liczbę zalet. Przede wszystkim bardzo dobrze zostały określone przez Autora ramy czasowe. Oczywiście warto zaznaczyć, że są one niekiedy elastyczne. Prof. Wojciech Zawadzki chętnie wykracza poza narzucony przez siebie czas, lecz nie stanowi to żadnego problemu, a ciekawe uzupełnienie. Ponadto świadczy o dojrzałości badawczej

⁸ Cyt. tenże, *Żuławy Malborskie i Elbląskie 1772-1945...*, s. 333.

i braku zamykania się w określonym przedziale czasowym. Niezwykle istotnym dodatkiem do pracy są zebrane w jednym miejscu niemieckojęzyczne aneksy źródłowe w postaci m.in. statutów poszczególnych wspólnot wyznaniowych. Warto byłoby jednak umieścić je po części opisującej zakończenie pracy. W mojej ocenie zaburzają one Czytelnikowi lekturę. Może to doprowadzić także do pominięcia niewątpliwie najlepszego fragmentu opracowania, jakim jest zakończenie, gdzie zostały zebrane wszystkie wnioski wynikające z podjętego tematu badawczego. Z punktu widzenia warsztatowego w monografii wykorzystano bardzo bogato zachowany materiał źródłowy zgromadzony w archiwach kościelnych (np. Archiwum Archidiecezjalne w Gdańsku, Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie, Archiwum Diecezji Elbląskiej, Archiwum Diecezji Pelplińskiej) oraz państwowych (Archiwum Państwowe w Elblągu (z siedzibą w Malborku), Archiwum Państwowe w Gdańsku), w tym niemieckich (Evangelisches Zentralarchiv w Berlinie, Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz w Berlinie), nie licząc niezliczonej ilości źródeł drukowanych z badanego okresu, a także opracowań historycznych. Uzupełnienie monografii stanowi również indeks osób i miejscowości, co ułatwia Czytelnikowi poruszanie się po konkretnych partiach dzieła.

W monografii bardzo trudno o znalezienie jakichkolwiek mankamentów natury merytorycznej. Opracowanie, pomimo obszernej liczby stron, czyta się bardzo dobrze, a język narracji nie stanowi większego wyzwania dla Czytelnika. W zasadzie od strony technicznej można byłoby przemyśleć zasadność wyodrębnienia IX i X rozdziału. W praktyce przedostatnia część pracy poświęcona działalności opiekuńczej i charytatywnej mogłaby zostać wcielona jako podrozdział poprzedniego rozdziału po rekonstrukcji jego tytułu. Z kolei X rozdział mógłby zostać ukazany w kontekście praktyk religijnych duchowieństwa katolickiego. Zważywszy jednak na treść tych części pracy można podjąć próbę obrony struktury założonej przez Autora.

Podsumowując, recenzowana publikacja poświęcona Żuławom Malborskim i Elbląskim bez cienia wątpliwości stanowi nowatorską syntezę opisującą dzieje wspomnianego w tytule regionu. Ponadto na gruncie badawczym Autor kontynuuje podjęte wcześniej tezy, doprowadzając je do 1945 r. Monografię można uznać za wybitną.

Rec. Karol Wilczyński

Catherine Nixey, *Ciemniejszy wiek. O niszczeniu świata klasycznego przez chrześcijan*, transl. Jakub Jedliński, Filtry Publishing, Warsaw 2023, pp. 416.

Catherine Nixey's book was originally published in 2017 and soon caused considerable controversy. Its author, a Cambridge University philology graduate, historian and journalist, has set out to describe the last centuries of the Roman Empire from a perspective that differs from that presented in most studies. Nixey stresses that this is not an attempt to attack the Church and the merits of monks in saving the heritage of ancient culture are very well described. In fact, the conflict between the now extinct pagan Rome and the new, Christian one, has so far not received the attention of many scholars. Despite this explanation, it is sometimes difficult not to notice a certain bias in the narrative. But how does the work present itself overall?